

Η εκπαίδευση επί Όθωνος με τα μάτια των ξένων: Όταν ο Thomas Wise επισκέφθηκε τη Λιβαδειά και τη Θήβα

Σόνια Γελαδάκη

Διδάκτωρ Φιλοσοφίας, Ιστορικός

Τ. Διευθύντρια Βαρβακείου Προτύπου Γυμνασίου και Προτύπου Γυμνασίου Αναβρύτων
sofiagel@otenet.gr

Περίληψη

Με την προσέγγιση των εκτός της πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους εκπαιδευτικών πραγμάτων κατά την οθωνική περίοδο έχουμε να κάνουμε εδώ. Μια προσέγγιση όχι από την πλευρά των Ελλήνων, όμως, αλλά από την πλευρά ενός ξένου, ενός Ιρλανδού. Ο συγκεκριμένος Ιρλανδός δεν είναι περιηγητής, όπως θα πίστευε κανείς. Είναι επιτετραμμένος της Αγγλίας, εκπρόσωπος, δηλαδή, της κυβέρνησης μιας από τις Μεγάλες Δυνάμεις που «προστάτευαν» το ελληνικό κράτος κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Είτε ως απόρροια του ρόλου του είτε λόγω προσωπικού ενδιαφέροντος, ωστόσο, ο διπλωμάτης αυτός φαίνεται να γνωρίζει αρκετά πράγματα για την εκπαιδευτική δραστηριότητα της εποχής στη χώρα μας. Κατά συνέπεια, ευχαρίστως διαβάσουμε τις περιγραφές και ακούμε τις παρατηρήσεις του για τα σχολεία της Λιβαδειάς και της Θήβας, καθώς ανάλογα στοιχεία από για την εκπαίδευση στις εκτός του μητροπολιτικού κέντρου περιοχές είναι λίγα εκείνον τον καιρό και, κάποιες φορές, αμφιλεγόμενα. Και σε κάθε περίπτωση, δεν προέρχονται όλα από άτομα με την οξυδερκή ματιά του Thomas Wise.

Λέξεις-κλειδιά: Εκπαίδευση, Βοιωτία, αλληλοδιδασκτικά σχολεία, Thomas Wyse.

1. Εισαγωγή

Κατά την οθωνική περίοδο (1833-1862) το νεοδημιουργημένο ελληνικό κράτος κατείχε πρωτεύουσα θέση στα περιηγητικά ενδιαφέροντα και πολλοί ήταν οι Ευρωπαίοι που επιδίωξαν να το γνωρίσουν. Μάλιστα, κάποιοι από αυτούς παρέμειναν στη συνέχεια στην Ελλάδα και σταδιοδρόμησαν σε διοικητικές θέσεις του κρατικού μηχανισμού.

Οι καταγραφές εκείνων των περιηγητών έχουν ευρεία θεματική. Πολλές είναι περιγραφικές και εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στους κατοίκους που από υπήκοοι μιας πολυεθνικής αυτοκρατορίας είχαν μετατραπεί σε πολίτες ενός εθνικού κράτους. Άλλες αναφέρονται στην καθημερινή ζωή σε τοπικό επίπεδο (κυρίως στη νέα πρωτεύουσα και, ευκαιρικά, στην περιφέρεια). Άλλες, πάλι, παρουσιάζουν προσωπογραφίες σπουδαίων προσωπικοτήτων της εποχής (όπου τη μερίδα του λέοντος κατέχει ο νεαρός βασιλιάς Όθων) και άλλες σχολιάζουν τις πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις και προτείνουν δράσεις που θα μπορούσαν να οδηγήσουν στον σταδιακό εξευρωπαϊσμό της Ελλάδας. Σχεδόν όλοι οι περιηγητές, ωστόσο, επισημαίνουν την έμφυτη αγάπη των Ελλήνων για μάθηση και μερικοί ενδιαφέρονται επιπλέον και για τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες που υποστηρίζουν αυτήν τη διαδικασία. Από αυτούς τους τελευταίους, αρκετοί εκφράζονται αρνητικά για την έμφαση που δίνεται στη διδασκαλία θεωρητικών μαθημάτων (κυρίως της Γραμματικής και της Ιστορίας) αντί των Μαθηματικών και των θετικών επιστημών, ενώ σχεδόν γενική είναι η διαπίστωση για την απροθυμία του βαυαρικού καθεστώτος να προβεί σε σημαντικές εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις. Υπάρχουν και κάποιοι, τέλος, που πάνε ένα βήμα παραπέρα, ισχυριζόμενοι ότι η σωστή εξέλιξη της εκπαιδευτικής διαδικασίας θα μπορούσε, σε βάθος χρόνου, να προσφέρει πολλά καλά στο νέο ελληνικό κράτος (Βιγγοπούλου, 2005).

Ο Ιρλανδός Thomas Wyse (1791-1862), όντας στην Ελλάδα από τα τέλη της δεκαετίας του 1840, φαίνεται ότι ανήκει σε αυτήν την τελευταία κατηγορία. Όταν, λοιπόν, με την

ιδιότητα του Άγγλου πρέσβη ταξιδεύει στο μεγαλύτερο τμήμα της ελληνικής επικράτειας για να γνωρίσει την οικονομική, πολιτισμική και κοινωνική ζωή σε τοπικό επίπεδο, ασχολείται και με τη σχολική εκπαίδευση, το σημαντικότερο, κατά τη γνώμη του, κριτήριο για τη διαπίστωση του πολιτισμικού επιπέδου της κάθε περιοχής. Έτσι, ανεξάρτητα από τις πολιτικές σκοπιμότητες που είχε η αυτοψία αυτού του Βρετανού διπλωμάτη στο πλαίσιο του ανταγωνισμού των Μεγάλων Δυνάμεων και του Ανατολικού Ζητήματος¹, είναι γεγονός ότι τα γραπτά του μάς δίνουν την ευκαιρία να αντλήσουμε στοιχεία για τα εκπαιδευτικά δρώμενα στην ελληνική περιφέρεια. Από όλα τα γραφόμενα, όμως, εδώ επιλέγουμε να ασχοληθούμε με τον σημαντικότερο νομό της χώρας, τον νομό Αττικοβοιωτίας, και ειδικότερα με ένα τμήμα του εκτός του μητροπολιτικού χώρου, τον σημερινό νομό Βοιωτίας.

2. Η Βοιωτία των αρχών του 19ου αιώνα

Μέχρι την έναρξη της Επανάστασης του 1821 μόνο δέκα Ευρωπαίοι ταξιδιώτες (Άγγλοι στην πλειονότητά τους) είχαν επισκεφθεί τον χώρο της σημερινής Βοιωτίας, ενδιαφερόμενοι κυρίως για την τοπογραφία και τις αρχαιότητες. Αντιθέτως, αρκετοί από τους γνωστούς περιηγητές της εποχής είτε δεν την επισκέφτηκαν ποτέ είτε την αντιμετώπισαν ως ένα τμήμα του τουρκοκρατούμενου ελλαδικού χώρου που έπρεπε αναγκαστικά να διασχίσουν, προκειμένου να φθάσουν στον προορισμό τους (Roller, 1988: 19; Λάμπας, 1991: 51-59).

Αντιθέτως, ο Άγγλος συνταγματάρχης W. Leak μάς δίνει μια πρώτη εικόνα του βοιωτικού χώρου, περιγράφοντας στην αρχή του 19ου αιώνα την υπό οθωμανική κατοχή Λιβαδειά ως μια πόλη με λίγο περίεργη όψη, με βουνά που την ισκιώνουν κάνοντας τον καλοκαιρινό αέρα ευχάριστο και δημιουργώντας υγρασία τον χειμώνα, με άφθονα νερά και με πολλά φιγουράτα ελληνικά σπίτια (Λάμπας, 1991: 79). Συγχρόνως, κάποιοι άλλοι προσπαθούν να υπολογίσουν στον αριθμό των κατοίκων και των σπιτιών της πόλης, ο οποίος, όμως, παρουσιάζει αποκλίσεις από περιηγητή σε περιηγητή, ακόμη και όταν οι καταγραφές δεν απέχουν χρονικά μεταξύ τους. Για παράδειγμα, ο Dodwell το 1805 κάνει λόγο για 10.000 κατοίκους (50% Έλληνες και 50% Τούρκους), ο Hobhouse το 1809 αναφέρεται στα 1500 σπίτια της πόλης, από τα οποία τα 1400 ελληνικά, ενώ ο Holland το 1812 ανεβάζει τον αριθμό των σπιτιών σε 2000 (Λάμπας, 1991: 75-85).

Το 1828, πάντως, μια πρόχειρη απογραφή του σαντζακίου (διοικητικής περιφέρειας) Ευβοίας ή Ευρίπου (ΓΕΕ, 29, 1828: 120-121), όπου ανήκαν και οι επαρχίες Λιβαδειάς και Θήβας, εμφανίζει μειωμένο κατά 27% τον χριστιανικό πληθυσμό σε σχέση με την προ του 1821 κατάσταση (Χουλιαράκης, 1973: 31). Και αυτή η δημογραφική φθορά εξηγείται όσον αφορά στις δύο βοιωτικές επαρχίες, με βάση τη σχεδόν ολοκληρωτική καταστροφή της υπαίθρου τους, από την οποία βιοπορίζονταν οι κάτοικοι, γεωργοί και κτηνοτρόφοι στην πλειοψηφία τους (ΓΑΚ, φ. 185, 1829).

Το 1829, μετά την μάχη της Πέτρας, η Βοιωτία απελευθερώθηκε και εντάχθηκε επισήμως στο νεοελληνικό κράτος. Παράλληλα, εγκαταστάθηκαν εκεί τα διοικητικά όργανα της καποδιστριακής κυβέρνησης και επέστρεψαν στις εστίες τους όσοι από τους κατοίκους είχαν καταφύγει στην Πελοπόννησο ή τα νησιά του Αργοσαρωνικού κατά τη διάρκεια του πολέμου (ΓΑΚ, φ. 185, 1829). Τον ίδιο καιρό, καθώς η κοινή γνώμη στη Δύση είχε αρχίσει να θεωρεί το ελληνικό κράτος άξιο όχι μόνο αρχαιολογικής αλλά και εθνολογικής, γλωσσολογικής και κοινωνιολογικής μελέτης (Σκοπετέα, 1992: 55-56), πλήθυναν και οι

¹ Ανατολικό Ζήτημα ονομάζεται το διπλωματικό και πολιτικό πρόβλημα που προκλήθηκε από τη βαθμιαία παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τον ανταγωνισμό των Μεγάλων Δυνάμεων (Ρωσία, Αγγλία, Γαλλία, Αυστρία) για τον διαμοιρασμό των εδαφών της, κυρίως στα Βαλκάνια και την Ανατολική Μεσόγειο (Χασιώτης, 1975: 8-51).

μαρτυρίες των περιηγητών για την περιοχή. Έτσι, μαθαίνουμε ότι στο τέλος της τρίτης δεκαετίας του 19ου αιώνα (επί της διακυβέρνησης του Καποδίστρια) η Βοιωτία είχε 222 κωμοπόλεις και χωριά (150 στην επαρχία Θηβαΐδος και 72 στην επαρχία Λιβαδειάς) (Μπελιά, 1977: Ζ' 307), ενώ από τα απλόχωρα σπίτια με τα φιγουράτα χαγιάτια της Λιβαδειάς και από τα κτισμένα ανάμεσα σε κήπους και απομεινάρια της αρχαιότητας σπίτια της Θήβας (Leake, 1835: 120-122) δεν είχαν απομείνει παρά μόνο ερείπια. Ούτε λόγος, βέβαια, για τις εμπορικές δραστηριότητες που, σύμφωνα με τα λεγόμενα παλαιότερων περιηγητών (Λάμπας, 1991: 31-50), έκαναν προεπαναστατικά αυτές τις δύο αυτές πόλεις να σφύζουν από ζωή.

Στη συνέχεια, οι ρυθμοί οργάνωσης της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής στη Λιβαδειά και τη Θήβα, που με την καινούργια διοικητική διάρθρωση ήταν και πάλι πρωτεύουσες επαρχιών, επιταχύνθηκαν. Ντόπιοι τεχνίτες ανέλαβαν την επισκευή των κατεστραμμένων κατοικιών και κρατικοί αρχιτέκτονες επέβλεψαν την κατασκευή των «δημόσιων καταστημάτων». Ανάμεσα στα τελευταία, ξεχωρίζουν τα σχολικά κτήρια: ένα μεγαλύτερο στη Λιβαδειά για το δημόσια σχολεία της πόλης (πρωτοβάθμιο και δευτεροβάθμιο) και ένα μικρότερο στη Θήβα, μόνο για τους/τις μαθητές/τριες της πρώτης εκπαιδευτικής βαθμίδας (Γελαδάκη, 2000: Γ/β 680). Από τα εγκαταστημένα σε αυτά σχολεία, το αλληλοδιδακτικό² της Λιβαδειάς πρωτολειτούργησε το 1831, ενώ της Θήβας μόνο μετά το 1833 συμπεριλήφθηκε στα 79 δημόσια πρωτοβάθμια σχολεία του νεοελληνικού κράτους (Αντωνίου, 1992: 200).

Κατά την οθωνική περίοδο (1833-1862), πάλι, η Βοιωτία αποτέλεσε κοινό νομό με την Αττική, ενώ συγκροτήθηκαν και οι Δήμοι Λιβαδειάς και Θήβας (Σκιαδάς, 1993: 37), τα αυτοδιοικητικά όργανα των οποίων ήταν υποχρεωμένα να αναλάβουν την ευθύνη όσων πρωτοβάθμιων (Δημοτικών) σχολείων αρρένων και θηλέων βρίσκονταν μέσα στα όριά τους (Καρδαμίτση-Αδάμη, 1999: 23). Επίσης, έως το τέλος περίπου του 19ου αιώνα τους Δήμους βάραινε σχεδόν αποκλειστικά η υποχρέωση της κάλυψης των βιοτικών αναγκών όλων των δασκάλων και διδασκαλισσών τους, δηλαδή, η παροχή κατοικίας, καλλιεργήσιμης γης και μικρού μηνιαίου μισθού (Δημαράς, 1990: Α' 46-47). Αντιθέτως, δημόσια δευτεροβάθμια (δηλαδή, Ελληνικά) σχολεία, των οποίων οι ανάγκες καλύπτονταν αποκλειστικά από τον κρατικό προϋπολογισμό (Δημαράς, 1990: Α' 61-62), δε λειτούργησαν σε καμία από τις δύο πόλεις τουλάχιστον έως το 1846 (ΓΕΕ, 35, 1846: 130). Τέτοια σχολεία εντοπίζονται στις αρχές του δεύτερου μισού του αιώνα, όταν πλέον η ίδρυσή τους είχε πανελλαδικά επεκταθεί εκτός από τις πρωτεύουσες των νομών και «εν εκείναις ταις πόλεσιν, όπου [...] ο αριθμός των κατοίκων απήτει τούτο» (Χριστόπουλος, 1855: 10), προδιαγραφή, δηλαδή, που κάλυπταν τόσο οι 5.029 κάτοικοι του Δήμου Λιβαδειάς όσο και οι 4.432 εκείνου της Θήβας (Σκιαδάς, 1993: 120, 127).

3. Ένας Ιρλανδός στα σχολεία Λιβαδειάς και Θήβας

Στα μέσα του 19ου αιώνα, όταν η Ελλάδα κατείχε ως τμήμα των Βαλκανίων μια πρωτεύουσα θέση στην περιηγητική βιβλιογραφία την οποία διατήρησε μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα (Bickford-Smith, 1993: 13), επισκέφτηκε τη Βοιωτία ο Ιρλανδός Thomas Wyse.

Ο Wyse (1791-1862) είχε φτάσει το 1849 στη χώρα μας με τη ιδιότητα του Άγγλου πρεσβευτή και, παρά την προχωρημένη για την εποχή ηλικία του, ταξίδεψε στο μεγαλύτερο

² Τα αλληλοδιδακτικά σχολεία έμοιαζαν κάπως με τα μονοτάξια Δημοτικά σχολεία και μπορούσαν να καλύψουν μεγάλο αριθμό μαθητών/τριών με ανομοιογενές μαθησιακό επίπεδο. Λειτουργούσαν με έναν δάσκαλο και την αρωγή κάποιων μαθητών/τριών, των λεγόμενων «πρωτοσχόλων», ενώ η όλη διδακτική διαδικασία ρυθμιζόταν με προστάγματα (Κανάκης, 1995: 43-44).

μέρος της ελληνικής επικράτειας. Τα ταξίδια του αυτά δεν ήταν τουριστικά. Σκοπός των περιηγήσεών του, όπως επισημαίνει η ανιψιά, συνοδός και εκδότρια των γραπτών του (Wyse, 1871: 9-10), έγιναν για να διαπιστώσει με τα ίδια του τα μάτια την κατάσταση της ελληνικής περιφέρειας και να εμπλουτίσει με στοιχεία από την αυτοψία του τις εκθέσεις της λεγόμενης «Οικονομικής Επιτροπής», την οποία είχε δημιουργήσει ο ίδιος στο αποκορύφωμα της διπλωματικής του καριέρας.

Στα δύο χρόνια ύπαρξης αυτής της επιτροπής, ο Wyse έφερε σε πέρας μια μεγάλη έρευνα σχετικά με την οικονομική, πολιτισμική και κοινωνική ζωή διαφόρων περιοχών του ελληνικού κράτους. Επίσημα, τα αποτελέσματα της έρευνας προβλεπόταν να οδηγήσουν στη διατύπωση προτάσεων για τη βελτίωση των ελληνικών πραγμάτων. Όμως, δεν είναι καθόλου απίθανο (ή μάλλον είναι πιθανότατο) η όλη προσπάθεια να εκπορευόταν από τον ανταγωνισμό των Μεγάλων Δυνάμεων και να απέβλεπε στον έλεγχο πτυχών της ελληνικής πολιτικοοικονομικής ζωής από τη Βρετανία, η οποία, ας μην ξεχνάμε ότι είχε εκείνον τον καιρό υπό την κατοχή της τα Ιόνια νησιά.

Κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνάς του, λοιπόν, ο Wyse περιδιάβηκε τη βοιωτική ύπαιθρο, ενώ επισκέφθηκε τόσο τη Θήβα όσο και τη Λιβαδειά. Ο χρόνος της επίσκεψής του δεν προσδιορίζεται επακριβώς στα γραπτά του. Υπάρχουν, ωστόσο, στοιχεία που οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το ταξίδι του πραγματοποιήθηκε κάποιο φθινόπωρο ανάμεσα στο 1858 και το 1860. Με άλλα λόγια, 14 ή 16 χρόνια από την παραχώρηση του πρώτου ελληνικού Συντάγματος (1844), 5 ή 7 χρόνια από την έναρξη του Κριμαϊκού πολέμου³ και μόλις 2 ή 4 χρόνια πριν από την έξωση του βασιλιά Όθωνα (1862). Το ίδιο εκείνο διάστημα, η Βοιωτία, παρότι είχε αρχίσει να κάνει τα πρώτα της δειλά βήματα προς την εκβιομηχάνιση, εξακολουθούσε να θεωρείται μια αγροτική περιοχή με ικανοποιητική παραγωγή βαμβακιού και σιτηρών, όπως επισημαίνει ο W. Leake (1835: 218), ενώ παρέμενε ακόμη σχεδόν εντελώς αναξιοποίητη η παραγωγή του κρασιού της. Πάντως, κάθε μια από τις πρωτεύουσες των δύο βοιωτικών επαρχιών ξεχώριζε λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της. Σύμφωνα με τον Wyse (1871: 109-110), η Λιβαδειά, διατηρώντας ακόμη κάτι από την παλαιά της αίγλη ως σημαντικής στρατηγικής και εμπορικής θέσης κατά την Τουρκοκρατία, παρείχε εγγυήσεις ότι μπορούσε να αποτελέσει και πάλι σύγχρονο διαμετακομιστικό κέντρο για τα προερχόμενα από τον Παρνασσό και τη Λοκρίδα εμπορικά προϊόντα. Όσο για τη Θήβα, είχε πάντοτε τη δική της σημασία στις συνειδήσεις όλων λόγω της μακραίωνης ιστορίας της. Έργο πρώτης ανάγκης για την περιοχή, ωστόσο, πάντοτε κατά τον Wyse, αποτελούσε η άμεση κατασκευή μιας αμαξιτής οδού που θα συντόμευε εξαιρετικά τον χρόνο μετάβασης από τη μια πόλη στην άλλη και θα συντελούσε στην ουσιαστικότερη επαφή των κατοίκων των δύο επαρχιών⁴.

Τελικά, ο Wyse έφτασε στην πόλη της Θήβας ένα απόγευμα του Οκτωβρίου (Wyse, 1871: 62-63), αφού διέσχισε το μικρό, πολύβουο και γεμάτο τρεχούμενα νερά προάστιο των Αγ. Θεοδώρων, το οποίο, μάλιστα, βρήκε πολύ χαριτωμένο. Ωστόσο, η πρώτη του διαπίστωση μόλις αντίκρισε την πόλη ήταν ότι ακόμη και στα πλουσιότερα σπίτια υπήρχαν εμφανή σημάδια από τον μεγάλο σεισμό που είχε πλήξει την επαρχία Θηβών το 1853. Ελάχιστοι, όπως

³ Πρόκειται για την ένοπλη σύγκρουση του 1853-1856 της Ρωσίας και των συμμάχων της (συμπεριλαμβανομένων και περίπου 1000 Ελλήνων εθελοντών) με την Οθωμανική αυτοκρατορία, κατά την οποία οι περισσότερες μάχες έλαβαν χώρα στη χερσόνησο της Κριμαίας (Παπαδόπουλος, 1997: ΙΕΕ, ΙΓ, 144-168).

⁴ Στην πραγματικότητα, την απόφαση για τη δημιουργία μιας οδού που θα συνέδεε την Αθήνα με τη Βόνιτσα περνώντας μέσα από τη Θήβα, τη Λιβαδειά και το Αργίνιο, την είχε ήδη λάβει η Αντιβασιλεία από το 1833 (Μπακουνάκης, 1995: 42). Θα περνούσαν, όμως τουλάχιστον δέκα χρόνια από την επίσκεψη του Άγγλου διπλωμάτη προτού να παραδοθεί το 1869 ένα τμήμα της στην κυκλοφορία, στο οποίο η απόσταση Θήβας-Λιβαδειάς κάλυπτε 19,7 χλμ. (Manitaky, 1869: 26-27).

ο συνταγματάρχης του ελληνικού στρατού που τον φιλοξένησε, είχαν προλάβει να επισκευάσουν στο μεταξύ τις κατοικίες τους. Όπως πληροφορήθηκε δε, οι λόγοι της καθυστέρησης δεν ήταν μόνο οικονομικοί, αλλά είχαν να κάνουν και με το γεγονός ότι οι περισσότεροι από τους ντόπιους «μάστορες» είχαν μετακομίσει στην Αθήνα, όπου έπαιρναν μέρος στις πολυάριθμες οικοδομικές εργασίες της πρωτεύουσας (Wyse, 1871: 62-63). Είναι προφανές, λοιπόν, ότι οι διαδικασίες εξωραϊσμού της πρωτεύουσας του νεοϊδρυόμενου κράτους λειτουργούσαν εις βάρος της περιφέρειας, οπότε στη Βοιωτία δεν είχαν απομείνει παρά μόνο «τεχνίτες άτεχνοι», όπως ο Wise συνειδητοποίησε πλήρως και αργότερα, βλέποντας τις νεόκτιστες κατασκευές στα προάστια της Λιβαδειάς (Wyse, 1871: 93).

Εικόνα 1. Η Θήβα τον 19ο αιώνα. Πηγή: Wikimedia common

Θεωρώντας την εκπαίδευση ως σημαντικό κριτήριο για τη διαπίστωση του πολιτισμού της κάθε περιοχής, όπως ειπώθηκε και παραπάνω, οι πρώτες αυτοψίες του Wise στη Θήβα, όπως και μετά στη Λιβαδειά, πραγματοποιήθηκαν στα δημόσια σχολεία: τα δευτεροβάθμια Ελληνικά σχολεία⁵ και των δύο πόλεων και τα Δημοτικά σχολεία της δεύτερης, επειδή, βασιζόμενος στη μαρτυρία του οικοδεσπότη του σχετικά με την κακή λειτουργία του αλληλοδιδακτικού Δημοτικού σχολείου αρρένων Θηβών, αποφάσισε να το αγνοήσει. Όμως, ούτε οι εντυπώσεις του από το Ελληνικό σχολείο αρρένων της ίδιας πόλης ήταν ικανοποιητικές (Wyse, 1871: 65). Βρήκε το κτήριό του μικρό και εντελώς ακατάλληλο για σχολική χρήση, τη διδασκόμενη ύλη ανιαρή και τους μαθητές λίγους και με κακή επίδοση.

Τέσσερις ημέρες αργότερα, τον βρίσκουμε στην πόλη της Λιβαδειάς που τού άρεσε πολύ περισσότερο από τη Θήβα. Εκεί, εντυπωσιασμένος από το παζάρι, τους καλοχαραγμένους δρόμους, τα καφενεία και τα καινούργια κτήρια, αλλά και συγκινημένος από τη θερμότατη υποδοχή των αντιπροσώπων της κυβέρνησης και του απλού λαού (Wyse, 1871: 93), προτού κάνει οτιδήποτε άλλο, πραγματοποίησε μια επίσκεψη στο Ελληνικό σχολείο αρρένων της πόλης (Wyse, 1871: 105-106). Όμως, κι αυτό το σχολικό κτήριο με τις δύο μικρές -χαμηλοτάβανες και με κακό εξαιρισμό- αίθουσές του, το αξιολόγησε κτιριολογικά ως κάτω του μετρίου.

⁵ Τα Ελληνικά σχολεία ή Σχολαρχεία αποτελούσαν την κατώτερη τριετή βαθμίδα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, δέχονταν με εξετάσεις αποφοίτους των Δημοτικών σχολείων και τα διδασκόμενα σε αυτά μαθήματα είχαν κλασικιστικό χαρακτήρα (Γελαδάκη, 1999: 10).

Εικόνα 2. Η Λιβαδειά τον 19ο αιώνα. Πηγή: Wikimedia common

Κατά τις δυο επισκέψεις του στα Ελληνικά σχολεία Θήβας και Λιβαδειάς, ο Wyse παρακολούθησε παραδόσεις Αρχαίων Ελληνικών. Πρόκειται άραγε για σύμπτωση; Πιθανώς ναι, αν σκεφτούμε ότι οι εβδομαδιαίες παραδόσεις του μαθήματος στα Ελληνικά σχολεία της εποχής κάλυπταν τις περισσότερες από τις ώρες του αναλυτικού προγράμματος (Δημαράς, 1990: Α' 66). Από την άλλη, είναι απόλυτα κατανοητό ότι οι ελληνοδιδάσκαλοι, στην προσπάθειά τους να κάνουν καλή εντύπωση στον επίσημο ξένο, θα επέλεγαν να παρουσιάσουν τη διδασκαλία του γνωστικού αντικειμένου στο οποίο ήταν και οι ίδιοι περισσότερο καταρτισμένοι λόγω της κλασικής τους παιδείας.

Παρά τις προσπάθειες τους, όμως, η διδακτική πορεία δεν ικανοποίησε τον Wyse σε καμία από τις δύο περιπτώσεις. Και να τι λέει ο ίδιος για το σχολείο Λιβαδειάς, όπου η περιγραφή του είναι ιδιαίτερα γλαφυρή: «Διάβαζαν, όταν μπήκα, ένα κείμενο από τη γνωστή "Χρηστομάθεια"», γράφει. Και ασχέτως ποιο βιβλίο χρησιμοποιούσαν, αφού εκδόσεις με τον ίδιο τίτλο και παρεμφερές περιεχόμενο κυκλοφορούσαν πολλές (Παπακωνσταντίνου, 1992: 45), «η ανάγνωση γινόταν σχεδόν τραγουδιστά, χωρίς καμία προσοχή στα σημεία στίξης. Στη συνέχεια, μετέφρασαν τόσο ελεύθερα το κείμενο που η μεστότητα του αρχαίου λόγου εξαφανίστηκε μπροστά στην αδυναμία της σύγχρονης γλώσσας. Η άνεση, με την οποία εργάστηκαν οι μαθητές, βέβαια, δείχνει πως εκείνοι κατανοούσαν το κείμενο και είχαν ικανοποιητική γνώση του περιεχομένου του. Η τεχνολογική ανάλυση, επίσης, ήταν γι' αυτούς μια εύκολη υπόθεση, όπως μπορεί να διαπιστώσει κανείς από την ταχύτητα με την οποία έβαζαν σε εφαρμογή τους γραμματικούς κανόνες, χωρίς ωστόσο να τους υποβάλουν σε κανενός είδους κριτική επεξεργασία» (Wyse, 1871: 105-106).

Αντιθέτως, εκείνες που δείχνουν να τον αποζημιώνουν πλήρως, είναι οι επισκέψεις του στα αλληλοδιδασκτικά Δημοτικά σχολεία αρρένων και θηλέων της Λιβαδειάς. Στο πρώτο (Wyse, 1871: 99-100), ενθουσιάζεται από την ποιότητα του χώρου και τα εποπτικά μέσα διδασκαλίας και δε διστάζει να παραδεχτεί ότι τού θυμίζει αντίστοιχα σχολεία της ιδιαίτερης πατρίδας του ή της Αγγλίας. Στα θετικά στοιχεία, επίσης, εντάσσει την απόλυτη υπακοή του δασκάλου στις επιταγές της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, την ορθή εφαρμογή του επίσημου αναλυτικού προγράμματος και τη σχεδόν στρατιωτική πειθαρχία που επικρατούσε στην αίθουσα. Αξιολόγησε, ωστόσο, αρνητικά τον μηχανιστικό τρόπο με τον οποίο οι μαθητές ωθούνταν στο να απομνημονεύουν λέξεις αδιαφορώντας για την ουσία των εννοιών, καθώς και την ανυπαρξία πρακτικών μαθημάτων. Επίσης, όπως διαπίστωσε, κι εκεί η διαδικασία δεν κυλούσε αβίαστα. Παρακολουθώντας το μάθημα των Θρησκευτικών, για παράδειγμα, εντυπωσιάστηκε από το 8χρονο αγόρι που διάβαζε ένα απόσπασμα του Ευαγγελίου, επειδή χρωμάτιζε πολύ σωστά τη φωνή του και έδινε έμφαση στα σωστά σημεία. Όταν, όμως, επιχείρησε, στη συνέχεια, να υποβάλει στους υπόλοιπους μαθητές ερωτήσεις σχετικές με το κείμενο, διαπίστωσε ότι μόνο εκείνο το αγόρι ήταν σε θέση να απαντήσει, πράγμα που προκάλεσε μεγάλη αμηχανία τόσο στον αλληλοδιδάσκαλο όσο και στους βοηθούς του, τους

πρωτοσχόλους. Πώς λοιπόν να μη σκεφτεί ότι το συγκεκριμένο παιδί «έμοιαζε με ηθοποιό που είχε προετοιμαστεί να δώσει παράσταση»;

Το κτήριο του Δημοτικού σχολείου Θηλέων, πάλι, το βρήκε ευάερο, ευήλιο και - παραδόξως για επαρχιακό σχολείο- κτισμένο σε απόκεντρο σημείο της πόλης, ενώ ως προς το τυπικό μέρος της διδασκαλίας, δηλαδή, την υποδοχή της δασκάλας, την προσευχή και τον ύμνο υπέρ των βασιλέων, δε διαπίστωσε διαφορές σε σχέση με τα σχολεία που είχε προηγουμένως επισκεφθεί. Εκείνο που βρήκε να διαφέρει ήταν τα μαθήματα, αφού εδώ διδάσκονταν και πρακτικά μαθήματα κατάλληλα για κορίτσια, πράγμα που τον χαροποίησε ιδιαίτερα. Αφιέρωσε, λοιπόν, αρκετές παραγράφους στα γραπτά του, προκειμένου να εκθειάσει τις επιδόσεις των μαθητριών στο κέντημα και τη ραπτική, ενώ μόλις μια για τις επιδόσεις τους στη Γραφή και Ορθογραφία, οι οποίες, ωστόσο, και πάλι δεν ήταν κακές (Wyse, 1871: 104).

4. Τι μαθαίνουμε από τον Wyse

Κατά πάσα πιθανότητα, οι παρεχόμενες από τον Wyse πληροφορίες έχουν ως αποδέκτη τη Βρετανία και σχετίζονται με τις επιδιώξεις της επίσημης πολιτικής της στον ελληνικό χώρο. Όμως, αυτό το γεγονός δεν ακυρώνει τη σημασία τους. Μάλιστα, όσες μαρτυρίες για τη βοιωτική σχολική πραγματικότητα μάς παρέχει, δείχνουν να προέρχονται από έναν, λίγο έως πολύ, γνώστη των ελληνικών εκπαιδευτικών πραγμάτων και βοηθούν στο να διαπιστώσουμε (έστω και εκ του πλαγίου) διάφορα πράγματα για τα τεκταινόμενα σε μια περιοχή εκτός του μητροπολιτικού κέντρου.

Τι μαθαίνουμε, λοιπόν, από τον Wyse για την περιοχή της Βοιωτίας; Μαθαίνουμε ότι στα τέλη της πέμπτης δεκαετίας του 19ου αιώνα, σε μια Ελλάδα που ακόμη και ο ανθέλληνας περιηγητής E. About (About, 1880: 35) είχε θεωρήσει θαυμαστή τη φιλομάθεια των πολιτών της, στις πρωτεύουσες των επαρχιών της Λιβαδειάς και της Θήβας λειτουργούσαν έξι δημόσια σχολεία: δύο πρωτοβάθμια και δύο δευτεροβάθμια αρρένων, καθώς και δύο πρωτοβάθμια θηλέων. Διόλου ευκαταφρόνητος αριθμός, επομένως, για πόλεις με περίπου 5.000 κατοίκους, αν σκεφτούμε ότι την ίδια στιγμή στην Αθήνα με τους περισσότερους από 30.000 κατοίκους λειτουργούσαν πέντε δημόσια πρωτοβάθμια σχολεία και τρία Ελληνικά σχολεία αρρένων (Γελαδάκη, 1999: 128). Ενδιαφέρον στοιχείο, επίσης, είναι και η ισόποση αναλογία των πρωτοβάθμιων σχολείων αρρένων και θηλέων. Και αυτό επειδή την ίδια εκείνη περίοδο στην ελληνική επικράτεια τα δεύτερα μετά βίας να ξεπερνούν το 18% του συνόλου των δημόσιων σχολείων της πρώτης εκπαιδευτικής βαθμίδας πανελλαδικά (Ζιώγα-Καραστεργίου, 1983: 99).

Ως προς τη στέγαση των σχολείων τώρα, όπως και στην Αθήνα όπου υπήρχε μόνον ένα ιδιόκτητο κτήριο Δημοτικού σχολείου και όλα τα υπόλοιπα στεγάζονταν σε ενοικιαζόμενα κτήρια αμφιβόλου ποιότητας (Καρδαμίτση-Αδάμη, 1999: 19-26), το ίδιο συνέβαινε και στις δύο βοιωτικές πόλεις. Στη Λιβαδειά, κατά πάσα πιθανότητα, είχε χρησιμοποιηθεί το αλληλοδιδασκτικό κτήριο της καποδιστριακής περιόδου (ΓΑΚ, Υπ. Παιδείας, φ. 37, 1831) για τα αγόρια και είχε μισθωθεί άλλο κτήριο στα προάστια της πόλης για τα κορίτσια. Ενοικιασμένα οικοδομήματα πρέπει να φιλοξενούσαν και τα δύο Δημοτικά σχολεία της Θήβας (αρρένων και θηλέων) μέχρι να εγκατασταθούν, στη δεκαετία του 1860, σε καινούργιο οικοδόμημα κατασκευασμένο με έξοδα του Δήμου, όπως διαπιστώνει κάποια χρόνια μετά ο περιηγητής H. Belle (1993: 192). Άρα, οι δύο αυτές επαρχίες, εκτός από το ενδιαφέρον τους για την εκπαίδευση των παιδιών της περιοχής τους, αποδεικνύουν έμμεσα και την κάθε άλλο παρά κακή οικονομική κατάσταση των Δήμων τους.

Από την άλλη, οι μαθητές/τριες του Δημοτικού σχολείου Λιβαδειάς έφταναν τους 140, δηλαδή ήταν λίγοι περισσότεροι από το διπλάσιο των 60 μαθητριών τού εκεί Δημοτικού θηλέων. Και παρότι δεν έχουμε τις απαραίτητες πληροφορίες, κάτι αντίστοιχο πιθανότατα συνέβαινε και στη Θήβα, όπου, για παράδειγμα, στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση συναντάται και αργότερα (1874) η ίδια περίπου αναλογία μαθητών-μαθητριών (Belle, 1993: 192-196). Αν σκεφτούμε, λοιπόν, ότι μέχρι το 1863 ο αριθμός των Δημοτικών σχολείων θηλέων της ελληνικής επικράτειας ήταν μόνο 105 σε αντιδιαστολή με τα 579 των αρρένων (Φίλος, 1984: 17) αλλά και ότι, ενώ στη δημόσια πρωτοβάθμια εκπαίδευση του Νομού Αττικοβοιωτίας φοιτούσαν 30.520 μαθητές και 4.754 μαθήτριες, 860 κορίτσια φοιτούσαν στα πέντε δημόσια Δημοτικά σχολεία θηλέων του νομού (Ζιώγα-Καραστεργίου, 1983: 99-102), καταλαβαίνουμε ότι η κοινωνία των δύο βοιωτικών πόλεων δεν απέρριπτε την εκπαίδευση των κοριτσιών, πράγμα σπάνιο για εκείνον τον καιρό.

Στα παραπάνω Δημοτικά σχολεία, λογικά, εφαρμοζόταν το αναλυτικό πρόγραμμα του 1834 (Γελαδάκη, 1999: 8). Όμως, όπως γνωρίζουμε ότι συνέβαινε και αλλού, το πιθανότερο είναι να μη διδάσκονταν όλα τα προβλεπόμενα σε εκείνο γνωστικά αντικείμενα, δηλαδή Ανάγνωση, Γραφή, Αριθμητική, Θρησκευτικά, Γραμματική και στοιχεία Γεωγραφίας. Πάντως, από τις κοινές στα σχολεία αρρένων και θηλέων Λιβαδειάς και Θήβας παραδόσεις, ο Wyse φαίνεται να εκτιμάει την ιδιαίτερη σημασία που έδιναν οι διδάσκοντες στη Γραμματική, προκειμένου να χάσει η γλώσσα των παιδιών της περιοχής τις τουρκικές της προσμίξεις. Απέφυγε να κάνει λόγο, ωστόσο, για την ευρύτατα διαδεδομένη στη Βοιωτία αλβανική γλώσσα, η εξάλειψη της οποίας από περιοχές «έξωθεν της πρωτευούσης» είχε απασχολήσει πολλές φορές και το ελληνικό Κοινοβούλιο (Δημαράς, 1990: Α 186).

Συγχρόνως, ο Wyse δυσανασχετούσε λόγω της μη διδασκαλίας πρακτικών μαθημάτων (κηπουρικής, αγρονομίας, δενδροκομίας κ.τ.λ.) στα αγόρια αντίθετα με ό,τι συνέβαινε με τα κορίτσια, καθώς και την έλλειψη του μαθήματος της Μουσικής, καθώς το θεωρούσε απαραίτητο για τους Έλληνες, οι οποίοι, κατά τη γνώμη του, ήταν φάλτσοι και δεν είχαν «μουσικό αφτί». Αυτή η διαπίστωση, βέβαια, δεν ξέρουμε από πού εδράζεται. Πιθανώς, όμως, να μπορεί να εξηγηθεί με βάση ένα πραγματικό περιστατικό που συνέβη το 1801, όταν ο Άγγλος περιηγητής Clarke φιλοξενήθηκε στο σπίτι ενός προκρίτου στη Λιβαδειά, όπου, μόλις τελείωσε το γεύμα, μπήκε στο δωμάτιο ένας περιπλανώμενος ραψωδός με τη λύρα του («ο Όμηρος της εποχής του», κατά τον χαρακτηρισμό του Clarke), του οποίου το παίξιμο και ο τόνος της φωνής έμοιαζαν με το ούρλιασμα των σκύλων τη νύχτα παρά με ήχο που να λέγεται μουσική (Λάμπας, 1971: 70).

Για την αλληλοδιδασκτική μέθοδο διδασκαλίας του Άγγλου Lancaster, όπως είναι ευνόητο, ο Wyse είχε μόνο καλά να πει, ενώ για τις ελλείψεις που εντόπισε στη διδακτική πράξη, τις απέδιδε στην ανεπαρκή εκπαίδευση των αλληλοδιδασκάλων στο κρατικό Διδασκαλείο αρρένων. Και εδώ οι διαπιστώσεις του δεν απέχουν πολύ από την πραγματικότητα, καθώς το έργο του κρατικού Διδασκαλείου όντως παρουσίαζε την ίδια εποχή κενά, τα οποία λίγο αργότερα, το 1864, οδήγησαν στη διακοπή της λειτουργίας του «διότι ούτε διδασκάλους ευμαθείς δίδει, ούτε έχοντας όλα τα προσόντα, τα οποία απαιτούνται εις έναν επιφορτισμένον να ανατρέφη τα μικρά παιδιά» (Δημαράς, 1990: Α 184-185).

Όσον αφορά στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, και στις δύο πόλεις λειτουργούσαν διτάξια και όχι, όπως προέβλεπε το Β.Δ. του 1836 (Δημαράς, 1990: Α 60-62), τριτάξια Ελληνικά σχολεία. Στη Λιβαδειά, οι μαθητές ήταν 40, ενώ στη Θήβα, όπου ήδη υπηρετούσαν δύο ελληνοδιδάσκαλοι, μάς πληροφορεί ο Wyse ότι διάφοροι γονείς και πολιτικοί παράγοντες συγκέντρωναν υπογραφές, προκειμένου να πεισθεί η κυβέρνηση να αυξήσει το διδακτικό προσωπικό κατά έναν εκπαιδευτικό. Αν, λοιπόν, το μαθητικό δυναμικό δικαιολογούσε μια

τέτοια ενέργεια, αυτό έρχεται σε αντιδιαστολή με τα λεγόμενα του ίδιου για μαθητική ολιγαριθμία.

Σχετικά με τα σχολικά κτήρια της δεύτερης εκπαιδευτικής βαθμίδας, ο Wyse, δυστυχώς, δε μάς λέει σχεδόν τίποτα. Εύλογα, πάντως, θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι στην πόλη της Λιβαδειάς, τη γεμάτη ακόμη από τα χαλάσματα του πολέμου, το καποδιστριακό σχολικό κτήριο του 1831 αποτελούσε μια αρκετά πρόσφορη λύση, καθώς επρόκειτο για κτήριο προορισμένο για δευτεροβάθμιο σχολείο με χωρητικότητα 60 μαθητών (Δασκαλάκης, 1968: Γ' 1771). Όσο για τη σημαδεμένη από το σεισμό Θήβα, θετική εντύπωση κάνει η μαρτυρία του Wyse ότι ο οικείος Δήμος κάλυπτε το ενοίκιο του δευτεροβάθμιου σχολείου τη στιγμή που δεν είχε καμία νομική υποχρέωση να κάνει κάτι τέτοιο.

Όσον αφορά στον χαρακτήρα των σπουδών στα Ελληνικά σχολεία, ο Wyse έχει απόλυτο δίκιο ότι ήταν κλασικιστικός, πολύ δε περισσότερο μετά το 1855 οπότε αυξήθηκαν οι ώρες διδασκαλίας των Αρχαίων Ελληνικών (Παπακωνσταντίνου, 1992: 47-48). Συμπλέει, επίσης, με την άποψη της κοινής γνώμης της εποχής που χαρακτήριζε τη μέθοδο διδασκαλίας βαρετή και αναποτελεσματική και τις γνώσεις άχρηστες για τη μελλοντική επαγγελματική ζωή των μαθητών/τριών. Ίσως, βέβαια, να ήξερε τους προβληματισμούς που είχαν αναπτυχθεί σχετικά με αυτό το θέμα στο παρελθόν. Αλλά απίθανο είναι να είχε ενημερωθεί και για μια πρόσφατη Έκθεση, με την οποία ο τότε υπουργός Παιδείας Χ. Χριστόπουλος αντιδρούσε στη συνεχή παραγωγή ημιμαθών πολιτών από τα Ελληνικά σχολεία και πρότεινε τη δημιουργία «προτεχνολογικών σχολείων», κατάλληλων να παρέχουν τις απαραίτητες γνώσεις «εις την εξάσκησιν βιοποριστικών έργων» (Δημαράς, 1990: Α, 150). Αν τη γνώριζε, πάντως, είναι βέβαιο ότι θα τον χαροποιούσε ιδιαίτερα.

Τέλος, στην προσπάθειά του να ερμηνεύσει την έλλειψη ιδιωτικών σχολείων στη Λιβαδειά και τη Θήβα ο Wyse δίνει ιδιαίτερα μεγάλη βαρύτητα στη δημοκρατικότητα των οικονομικά ευπορότερων τάξεων της Βοιωτίας, παραβλέποντας με τον τρόπο αυτόν οποιονδήποτε άλλο παράγοντα. Και η αλήθεια είναι πως, πραγματικά, η εκπαίδευση στα δύο βοιωτικά κέντρα με το μεγαλύτερο ποσοστό αστικής συγκέντρωσης δε φαίνεται να περιορίζεται σε μια και μόνο κοινωνική τάξη. Ωστόσο, μόνο με τον υπολογισμό αυτής της παραμέτρου, κινδυνεύουμε να οδηγηθούμε σε λανθασμένα συμπεράσματα, αν σκεφτούμε ότι αργότερα, το 1911, η Λιβαδειά και η Θήβα διέθεταν αντιστοίχως 21 και 33 ιδιωτικά σχολεία έναντι 91 της Αθήνας (Καλαφάτη, 1988: 124). Μιλάμε, άραγε, για μεταβολή των νοοτροπιών της τοπικής κοινωνίας σε σχέση με την εκπαίδευση και, αν ναι, πού οφείλεται αυτή η μεταβολή; Μήπως συναρτάται με τις δυσλειτουργίες που παρουσιάζει η εφαρμογή των αρχών που είχαν υιοθετηθεί για την υλοποίηση του σχολικού χάρτη, καθώς το κράτος δεν έδινε επιχορηγήσεις και, κυρίως, δε διόριζε δασκάλους (Καλαφάτη, 1988: 126); Αυτό είναι πιθανό, χρειάζεται ωστόσο, και η μελέτη άλλων παραμέτρων, προκειμένου να τεκμηριωθεί μια τέτοια άποψη.

5. Επίλογος

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι ο Thomas Wyse, φθάνοντας στην Ελλάδα με (κρυφό ή φανερό) σκοπό την επέκταση της βρετανικής επιρροής στο ελληνικό βασίλειο, αποδεικνύεται έμπειρος διπλωμάτης. Δηλαδή, διπλωμάτης που γνωρίζει ότι η εκπαίδευση αποτελεί έναν νευραλγικό τομέα του κράτους και ότι η όποια εξάρτηση ενός καθυστερημένου λαού (όπως ήταν στη δεκαετία του 1860 ο ελληνικός) από ένα προοδευμένο κράτος (όπως ήταν η Βρετανία) μπορούσε να εξυπηρετήσει βραχυπρόθεσμα τον πρώτο και μακροπρόθεσμα το δεύτερο (Belle, 1993: 16-17). Άλλωστε, οι εκτενείς αναφορές του στην εκπαιδευτική πραγματικότητα της Βοιωτίας και η έμφαση που δίνει σε σημεία με εμφανείς αγγλικές

επιρροές, όπως π.χ. στη χρησιμοποιούμενη στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση αλληλοδιδακτική μέθοδο διδασκαλίας, τείνουν να ενισχύσουν έναν τέτοιο ισχυρισμό.

Με αυτά τα δεδομένα, όποια και αν ήταν τα συνολικότερα αποτελέσματα των ταξιδιών του Wyse στην ελληνική επικράτεια, οι επισκέψεις του στα βοιωτικά σχολεία πρέπει να βοήθησαν τον σκοπό του. Και αυτό το παραδέχεται και ο ίδιος, όταν λέει ότι ο μεν ελληνοδιδάσκαλος της Θήβας τού εξέφρασε την ευγνωμοσύνη του για το ενδιαφέρον του γύρω από τα ελληνικά εκπαιδευτικά πράγματα (Wyse, 1871: 66), ο δε ελληνοδιδάσκαλος της Λιβαδειάς είδε στο πρόσωπό του τον εκπρόσωπο της αργού Μεγάλης Βρετανίας και του ομολόγησε ότι δε θα ξεχνούσε ποτέ στη ζωή του τη συνάντησή τους (Wyse, 1871: 106).

Βιβλιογραφικές αναφορές

- About, E. (1880). *La Grèce contemporaine*. Paris, France: L. Hachette.
- Belle, H. (1993). *Ταξίδι στην Ελλάδα 1861-1874* (Τόμ. Α', Μτφ. Λ. Σταματιάδη). Αθήνα: Ιστορητής.
- Bickford-Smith, R. A. H. (1993). *Η Ελλάδα την εποχή του Γεωργίου του Α'* (Μτφ. Λ. Παπαδάκη). Αθήνα: Ειρμός.
- Dodwell, E. (1819). *A classical and topographical tour through Greece* (Vol. 1). London, England: Rodwell & Martin.
- Hobhouse, J. C. (1833). *A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople* (Vol. 1). London, England: James Cawthorn.
- Holland, H. (1815). *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia*. London, England: Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown.
- Leake, W. M. (1835). *Travels in Northern Greece* (Vol. 2). London, England: J. Rodwell.
- Manitaky, E. (1869). *Aperçu sur les progrès matériels de la Grèce*. Athènes.
- Roller, D. W. (1988). *Early travelers in Eastern Boeotia*. Amsterdam, Netherlands: J. C. Gieben.
- Wyse, T. (1871). *Impressions of Greece*. London, England: Hurst and Blackett.
- Αντωνίου, Δ. (1992). *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο νεοελληνικό κράτος: Το σχέδιο της Επιτροπής του 1833*. Αθήνα: Πατάκης.
- Βιγγοπούλου, Ι. (Επιμ.). (2005). *Ο ελληνικός κόσμος μέσα από το βλέμμα των περιηγητών (15ος-20ός αιώνες)*. Αθήνα: Κότινος.
- Γελαδάκη, Σ. (1999). *Αθήνα και σχολική εκπαίδευση (1833-1900). Στο Αι Αθήναι ως εκπαιδευτική πόλις από τον 19ο προς τον 20ό αιώνα*. Αθήνα: Πολιτιστικός Οργανισμός Δήμου Αθηναίων, 6-18.
- Γελαδάκη, Σ. (2000). *Συμβολή στην εκπαιδευτική ιστορία της Βοιωτίας: 19ος αιώνας. Επετηρίς Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών, Γ' (β'), 673-688*.
- Δασκαλάκης, Α. (1968). *Κείμενα-Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επαναστάσεως: Τα περί παιδείας* (Τόμ. Γ'). Αθήναι.
- Δημαράς, Α. (1990). *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε* (Τόμ. Α', 3η έκδ.). Αθήνα: Ερμής.
- Ζιώγα-Καραστεργίου, Σ. (1983). *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*. Αθήνα: ΙΑΕΝ.
- Καλαφάτη, Ε. (1988). *Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (1821-1929): Από τις προδιαγραφές στον προγραμματισμό*. Αθήνα: ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ.
- Κανάκης, Ι. Ν. (1995). *Η εσωτερική οργάνωση και λειτουργία του νεοελληνικού δημοτικού σχολείου*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Καρδαμίτση-Αδάμη, Μ. (1999). *Η στέγαση των πρώτων δημοτικών σχολείων της Αθήνας. Στο Αι Αθήναι ως εκπαιδευτική πόλις από τον 19ο προς τον 20ό αιώνα*. Αθήνα: Πολιτιστικός Οργανισμός Δήμου Αθηναίων, 19-26.

- Λάμπας, Τ. (1991). *Η χώρα της Λιβαδειάς*. Λιβαδειά: Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Λιβαδειάς.
- Λουκάτος, Σ. (1998). Πολιτειογραφικά στοιχεία της Λιβαδειάς, πόλης και επαρχίας, στο κατώφλι της ελεύθερης ζωής της στα καποδιστριακά χρόνια. Στο *Πρακτικά Τοπικού Συνεδρίου «Η Λιβαδειά χθες, σήμερα, αύριο»*. Λιβαδειά: Δήμος Λεβαδέων.
- Μπακουνάκης, Ν. (1995). *Πάτρα (1828-1860): Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19ο αιώνα*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Μπελιά, Ε. (1977). Στατιστικά του ελληνικού κράτους. *Μνημοσύνη*, Ζ', 307.
- Παπαδόπουλος, Σ. (1977). Ο Κριμαϊκός Πόλεμος και ο Ελληνισμός. Στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (Τόμ. ΙΓ'). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 143-167.
- Παπακωνσταντίνου, Θ. (1992). Η μέριμνα για τα Αρχαία Ελληνικά μεταξύ φιλολογίας και παιδαγωγικής. Στο *Από τη μετάφραση στο πρωτότυπο*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Σκιαδάς, Ε. (1993). *Ιστορικό διάγραμμα των δήμων της Ελλάδος (1833-1912): Σχηματισμός, σύσταση, εξέλιξη, πληθυσμός, εμβλήματα*. Αθήνα: Υπουργείο Εσωτερικών.
- Σκοπετέα, Ε. (1992). *Η Δύση της Ανατολής: Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*. Αθήνα: Γνώση.
- Φίλος, Σ. Μ. (1984). *Το χρονικό ενός θεσμού: Διοίκηση και εποπτεία της εκπαίδευσης κατά την τελευταία 150ετία (1832-1982)*. Αθήνα: Βιβλία για Όλους.
- Χασιώτης, Ι. (1975). Η κάμψη της οθωμανικής δυνάμεως. Στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (Τόμ. ΙΑ'). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 8-51.
- Χουλιάρáκης, Μ. (1973). *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος (1821-1971)* (Τόμ. Α'). Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Χριστόπουλος, Χ. (1855). *Περίληπτική έκθεσις της εν Ελλάδι Μέσης Εκπαιδεύσεως από του 1829 μέχρι τέλους του 1855, μετά στατιστικών σημειώσεων*. Αθήναι.

Πηγές

- Γενικά Αρχεία του Κράτους [ΓΑΚ]. (1829). *Γενική Γραμματεία*, Φάκ. 185. Αθήνα: ΓΑΚ.
- Γενική Εφημερίς της Ελλάδος [ΓΕΕ]. (1828). Αρ. φύλλου 29, 120-121' (1846). Αρ. φύλλου 35, 130.

